

TÜRK-SASANİ ASKERÎ İTTİFAKLARI VE SASANİ ORDUSUNDA TÜRKLER

Cihad CİHAN

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ccihan@aku.edu.tr

Özet

Tarihte bazı kavimler sanat, ticaret, edebiyat, ilim veya harp sanatı gibi belirli alanlarda bir takım kabiliyetleriyle öne çıkmışlardır. Türkler bu hususta askeri meziyetleri ve kurdukları devletlerle dikkat çekmektedirler. Bu sebeple Türk ordusu bozkır kültürü içerisinde ilk taklit edilen müessese olmuştur. Bu etkileşimde Türklerle mücadele eden Çin ve İran bilinen ilk örneklerdir. Bozkır orduları karşısında mağlup olan devletler askeri reformlar yaparken, ordularında Türk askerlerini de savaşçı unsur olarak istihdam etmişlerdir. Tarihte Türklerin Çin, Bizans, Sasani, Emevi, Abbasi vd. devletlerin ordularında yer aldıkları bilinmektedir.

Bu durum bazı batılı tarihçiler tarafından genellikle ganimet elde etmek isteyen göçerler ve onların savaşçı vasıflarını parayla satın alıp kullanmaya çalışan yerleşik kültür münasebetiyle izah edilmiştir. Ancak bu görüş bütün münasebetleri açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Çünkü Türkler, askerî ittifak, bağılı bir bölgede meskûn olma, ücretli askerlik, savaş esiri veya sığınma gibi şartlarda yabancı ordularda yer almışlardır. Bu şartlar altında Hun, Kuşan, Akhun-Eftalit, Avar, Sabir, Hazar, Göktürkler gibi çeşitli Türk kavim ve devletlerine mensup Türkler, Sasani ordularında görev yapmışlardır. Böylelikle Sasanilerin iç ve dış siyasetlerinde etkili olmuşlar, askerî alanda onları etkilemişlerdir. Ayrıca İslam öncesi ve sonrasında Araplar, Türkleri Sasani ordusunda tanıma imkânı bulmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Türkler, Sasaniler, Askerî İttifak, Sasani Ordusu.

TURK-SASSANIAN MILITARY ALLIANCES AND TURKS IN THE SASSANIAN ARMY

Abstract

Some peoples have shined out throughout history with their skills in certain fields such as art, trade, literature, science or art of war. Turks have drawn attention with their military abilities and the states they have founded. That is why the Turkish military has been the first institution to be imitated within the culture of steppe. In this interaction, China and Persia which had fought Turks were the first known examples. While states defeated by steppe armies were reforming their militaries, they employed Turkish soldiers as fighters in their armies. In history, it is known that Turks have taken place in the armies of China, Byzantine, Sassanian, Umayyad, and Abbasid states etc.

This has been explained by some Western historians generally with the sedentary culture that tried to buy and utilize the nomads who wanted to capture booty and their warrior qualities. However, this opinion fails to explain all the relationships. Actually, Turks have participated in foreign armies under the conditions such as military alliance, residence in an autonomous region, paid enlistment, being a prisoner of war or asylum. Under such conditions, Turks of various members of the Turkish people and the states such as Hun, Kushan, White Hun-Hephthalite, Avar, Sabir, Khazar, and Göktürks served in the Sassanian armies. By this means, they had impact on the domestic and foreign politics of Sassanians and affected them in the field of military. In addition, Arabs had the opportunity to recognize Turks in the Sassanian armies before and after the birth of Islam.

Key Words: Turks, Sassanians, Military Alliance, The Sassanian Army.

Giriş

Arap müellifi Câhiz (ölm. 869), *Fezâilü'l-Etrâk* adlı eserinde (1988: 80-82), herhangi bir milletin, neslin, soyun ve atanın çocuklarının ya sanatta maharet kazandıklarını veya güzel söz söylemekte, edebiyat ve hikmette, devlet kurmakta veyahut da harp sanatında diğer milletlere üstün olduklarını belirtmektedir. Câhiz'e göre, Allah bazı sebepler dolayısıyla onları bu mesleklere kabiliyetli yaratmış; bu işlere uygun sebepleri onlara verdiği için bu konularda çok ileri gitmişlerdir. Mesela Çinliler sanatta, Yunanlılar felsefe ve hikmette, Araplar şairlik ve ka'iflikte (kıyafet ilmi ile uğraşan), Sasaniler (Farslar) siyasette, Türkler harpte mükemmel maharet göstermişlerdir. Câhiz, Türklerin harpte üstün olmalarını onların yaradılışlarına ve hayat tarzlarına bağlar¹. Kültür tarihi araştırmalarına göre de bu vasıfları coğrafi çevre, insan ve cemiyet unsuru belirlemektedir (Kafesoğlu, 1998: 26).

Tarihte Türk ordusu hızı, kudreti ve silahlarının üstünlüğü dolayısıyla komşu kavimler tarafından ilk taklit edilen bozkır müessesesi olmuştur. Bu etkileşimde Türklerin kadim komşuları olan Çin ve İran bilinen ilk örneklerdir. Çin ordusunda okçu süvariler teşkil ederek, Türk usulünde düzenleme ve donatma teşebbüsü M.Ö. 318 tarihli anlaşma sırasında Hunlara karşı askerî gücünü takviye etme ihtiyacı duyan Chao devleti hükümdarı Wu-ling (M.Ö. 325-298) zamanında başlamıştır (Kafesoğlu, 1998: 288).

Ortadoğu ve Batı'da ise ok ve yay kullanan hafif süvari birlikleri teşkil etme, silah ve muharebe teçhizatını bozkır sistemine uydurma teşebbüsleri, Türk kavimleriyle karşılaştıktan sonra başlamıştır. İlk reform hareketi Sakalar ile mücadele eden Kiroş'un (Kuroş) gayreti ile Pers ordusunda görülmüştür. Bunu, büyük Doğu seferinde İran'ın kuzeydoğu bölgesinde Türk bozkırlarındaki "Turanlı" kavimler ile karşılaşan Makedonyalı İskender'in ordusunda giriştiği reform takip etmiştir. Bu askerî reform, kütle savaşına dayalı, ağır teçhizatlı yavaşık nizamlı kuvvetlere (phalanx sistemi), hafif silahlı okçu süvariler ilave edilmesiyle uygulanmıştır. Bu teşebbüs başlangıçta "Turanlı" ücretli askerlerin orduya alınması ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yeni sistem, Roma ordularının ıslahında da örnek kabul edilmiştir (Kafesoğlu, 1998: 288-289).

İlkçağlardan itibaren birçok devlette yabancılardan oluşan geçici ve daimî askerî birliklerin varlığı görülmektedir. Antik Grek şehir devletlerinin bazılarında sayıları az olmakla beraber ücretli asker kullanıldığı bilinmektedir. M.Ö. V. asrın sonlarında Pers imparatorluğunda patlak veren taht kavgaları sırasında Kiroş, ağabeyi Artakserkses'i tahttan indirmek için Greklerden on bin kadar ücretli asker temin etmiş ve kardeşi ile savaşa girişmiştir. Kartaca devletinde de büyük miktarda ücretli asker mevcuttu. Roma imparatorluğunda ise General Marius (ölm. M.Ö. 86)

¹ "Türkler de, Araplar gibi aynı şekilde, çadırlarda ve çöllerde otururlar, hayvan beslerler. Onlar da, başka milletlerin bedevileridir. Sadece, gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaratılışları bu işler için müsait olduğundan bunları iyice sağlamlaştırmışlar, bu konularda en yüksek dereceye ulaşmışlardır" (El-Câhiz, 1988: 82).

tarafından ilk defa ücretli askerlerden meydana gelen lejyonlar kurulmuştur. Ortaçağ'da ücretli asker sistemine birçok devlette rastlamak mümkündür. Bizans imparatorluğu, tarihinin her döneminde ücretli asker istihdam etmiştir. Aynı şekilde Ortaçağ Avrupa devletleri ile Sasani imparatorluğunda da bu sistem uygulanmıştır (Yıldız, 2011: 128-129).

Tarihte Türklerin Çin, Bizans, Sasani, Emevi, Abbasi vd. devletlerin ordularında asker ve komutan olarak yer aldıkları bilinmektedir. Bozkır kültürüne mensup Türklerin komşu kavim ve devletlerle olan münasebetleri ve bunun sonucunda yabancı ordularda yer almaları, bazı batılı tarihçiler tarafından dış politika unsurları dışlanarak, sadece göçer-yerleşik münasebetine indirgenmiştir (Grousset 1993: 17-18; Golden, 2002: 66).

Türk tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapmış batılı bir tarihçinin ifadelerine göre; *“Kuzey Kafkasya Hunları gibi göçerler sık sık şiddet tehdidini ticaret hakları, özel ticari ilişkiler veya haraç koparmak için kullanmaya çalışarak akınlar yapmışlardır. Bazen de uygun ödüller karşılığında “müttefik” veya kısaca paralı asker olmuşlardır. Böylece Hunlar, devam eden Roma-Sasani savaşlarını da sömürmüşlerdir. Aynı yaklaşıma göre, Akhunların ve sonra Eftalitlerin Sasanilerle geliştirdiği münasebet modeli, Avrasya’da göçer-yerleşik devlet etkileşimini çok iyi bir şekilde göstermektedir. Bu modelde göçerler sürekli olarak Sasani sınır bölgelerinde dolaşmışlar ve akın yapmışlardır. Başarılı olduklarında bu yağma hareketleri onlara büyük ganimetler sağlamıştır. Bazen da bertaraf edilmişlerdir. Göçerlerin bu askerî becerileri zaman zaman yerleşik devletlerin yöneticileri veya bunlardan yönetimi ele geçirmek isteyen hanedan mensupları tarafından da satın alınmak istenmiştir”* (Golden, 2002: 66, 72).

İran coğrafyasının kuzey ve kuzeydoğu bölgeleri eski dönemlerden itibaren çeşitli Türk kavimlerine yurt olmuştur. III.-VII. asır arasında kuzey ve kuzeydoğuda Sasaniler için en tehlikeli komşuları Türkler olmuştur. Sasaniler döneminde bu bölgeler sık sık el değiştirmiş, sınır değişiklikleri sebebiyle bazı Türk kavimleri Harzem, Horasan ve Toharistan gibi bölgelerde Sasani hâkimiyeti altında kalmışlardır. Sasaniler, dört asır boyunca Roma-Bizans ve çeşitli Türk devlet ve kavimleriyle sürekli bir rekabet ve çatışma içinde kalmışlardır (Tarihî olayların gelişimi için bakınız: Akbulut, 2002; Altungök, 2007; Özaydın, 2002).

Kafkas Hunları veya Sabirler gibi, bir bölgeyi yurt tutamamış, devlet hayatına geçememiş, iki büyük güç arasında kalmış Türk kavimleri için bu göçer-yerleşik münasebet modeli bazı olaylar için geçerli olabilir. Ancak Avar, Akhun-Eftalit, Göktürk, Hazarlar gibi devletlerin dış politikalarını izahtan yoksundur. Çünkü yabancı ordulardaki Türk askerlerinin varlığı iki devlet arasındaki askerî ittifak, himaye altındaki devlete askerî yardım, yabancı bir devlete bağlı bir bölgede meskûn olmak, devlet ve yurt sahibi olunamadığı için ücretli askerlik, savaş esiri veya iç mücadelelerden kaçarak sığınmacı olmak gibi birbirinden çok farklı şekillerde tezahür etmiştir. Dolayısıyla yöntem olarak Sasani ordusundaki Türklerin varlığını bu farklı şartlarda, ayrı ayrı değerlendirmek gereklidir. Ayrıca bazı Türk

kavimlerinin Sasani ordusundaki varlık sebebine dair yeterli bilgi de bulunmamaktadır.

Muhtelif Türk kavim veya devletleri III. asırdan itibaren Sasanilerle temasa geçmişler, birbirinden farklı gerekçelerle onların ordularında, hatta iç ve dış siyasetlerinde etkili olmaya başlamışlardır (Aycan, 2002: 317). Bu münasebetlere ilaveten Türk devletlerinin batıya doğru yayılmaları ve Sasaniler ile ticaret yollarına egemen olma mücadelesi; pek çok siyasi olayı, askerî ittifakı ve savaşı da beraberinde getirmiştir. Bu mücadele içerisinde dış politikaya dair etkili olan diğer bir husus Roma, Bizans-Sasani rekabetidir (Altungök, 2007: 247 vd.). Sasani ordularında farklı sebeplerle yer alan Türkler, aşağıda görüleceği üzere birçok tarihî olayda önemli rol oynamışlardır.

Ayrıca Türk-Sasani münasebetleri, Türk-Arap münasebetlerini de etkilemiştir. Kaynaklara göre Türkler ile cahiliye dönemi Arapları, Sasani devleti vasıtasıyla dolaylı bir münasebet kurmuşlardır. Özellikle Sasani ordularında görev alan Araplar, hem bu orduda, hem de Sasanilerin iç siyasetinde önemli rol oynayan Türkleri tanıma imkânı bulmuşlardır. İpek yolu sayesinde gerçekleştirilen ticari seferler de bu münasebetleri artırmıştır (Aycan, 2002: 317). Cahiliye devri Arap şairleri Türklerden, daha ziyade askerî yönlerini, kahramanlıklarını belirtir şekilde bahsetmişlerdir. Bu durum ilk temasın askerî yönden olduğunu göstermektedir. Arap şairlerinin, Türklerin kahramanlığından korku ile karışık bir hayranlıkla bahsettikleri dikkat çekmektedir (Yıldız, 2011: 37; Şeşen, 1969: 13-15). Aynı şekilde İslam'ın zuhurundan sonra da Müslüman Arapların Türkler ile ilk temasları Sasani ordusuyla yaptıkları savaşlarda gerçekleşmiştir (Yıldız, 2011: 40).

1. Sasani Ordusu ve Yardımcı Kuvvetler

Sasani ordusu, bozkır Türk ordularında olduğu gibi onlu sisteme göre düzenlenmişti. Bu ordu, süvari birlikleri ve yaya birlikleri olmak üzere iki esas unsura dayanıyordu. Süvari birlikleri de kendi içinde iki kısma ayrılmaktaydı. Birincisi tamamen zırhlı ve mızraklı olup, saray ileri gelenlerinden oluşan ağır süvari birlikleriydi. İkincisi ise toprak sahibi yerel beyler yani *azadan* ve *dihkanların* askerlerinden oluşan hafif, okçu süvari birlikleriydi (Altungök, 2007: 77; Sivrioğlu, 2013: 681-682). Belazurî, Taberî ve Narsahi, Sasani ordusunda görevli Afşin ve Ahşid adlarında Semerkand ve Buhara dihanlarından bahsetmektedir (aktaran Altungök, 2007: 77).

İran'da hâkimiyet kuran Partlar (Arşaklılar) ve onların mirasçıları olan Sasanilerin eski çağda, komşularının askerî gelişiminde büyük bir etkiye sahip oldukları görülmektedir. Hem Partlar hem de Sasaniler, Avrasya bozkırlarında binicilikte uzmanlaşmış Saka-İskit, Sarmat, Kuşan ve Hunlardan edindikleri müttefikler sayesinde kalabalık süvari kıtaları oluşturabilmişlerdir (Sivrioğlu, 2013: 681).

Partlarda okçu süvariler ordunun temel gücünü oluştururken, Sasaniler zaman içerisinde okçu süvarileri geri plana çekip, ağır zırhlı, mızraklı süvari birliklerini öne çıkaran bir ordu sistemi geliştirmişlerdir. Sasaniler uğradıkları mağlubiyetler sebebiyle silah teknolojisi konusunda da rakipleri olan Türk kavimlerini taklit etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle kılıçların kemere bağlanması, zırh ve üzenge konusunda bu etkileşim görülmektedir. Aynı şekilde Sasaniler karşısında mağlubiyete uğrayan Roma ve Bizanslılar da askerî teknolojilerini yenilemek zorunda kalmışlardır (Sivrioğlu, 2013: 681, 684 vd.). Nitekim daha önceleri genellikle mızrak kullanan Sasani zırhlı süvarileri (Sivrioğlu, 2013: 685, 688), I. Hüsrev Anuşirvan (531–579) döneminden itibaren mızrak, gürz, ok-yay, kılıç, kalkan ve balta gibi savaş aletlerinin her birini kullanabilecek şekilde eğitime başlanmıştır (Taberî, 1991: 1138-1139).

Tarih boyunca birçok orduda olduğu gibi, Sasani ordusunda da çeşitli etnik gruplardan birlikler vardı. Ordu saflarında Sasanilerin egemenliğini kabul etmiş çeşitli kavimlerin ve devletlerin gönderdikleri birlikler, ücretli askerler, müttefik kuvvetler ve savaş esirleri yer almaktaydı (Sivrioğlu, 2013: 691). Sasani ordusunda fillerle takviye edilmiş birliklerin yanında, bağlı eyalet ve ülkelerden çok sayıda ücretli asker bulunuyordu. Bu birlikler süvari şeklinde olup Kuşan, Hun, Sul gibi çeşitli Türk boylarından da çok sayıda askeri bünyesinde barındırmaktaydı. Ayrıca süvari birliği içerisinde “*can separan*” adı verilen ve yabancılardan oluşan paralı süvari birlikleri de vardı (Altungök, 2007: 77-78). Mesela Taberî’nin verdiği bilgiye göre, V. Behram Gur (421-439), memleketin büyüklerinden ve asillerinden yedi kişiyi ve en cesur ücretli askerlerinden üç yüz kişiyi yanına alarak Türk hükümdarını ani bir baskınla mağlup etmişti (Taberî, 1991: 1020-1021).

Sasani ordusunun önemli bir bölümünü savaşlarda ele geçirilen esirler oluşturmaktaydı. Grek kaynaklarına göre Sasaniler savaşlarda binlerce esir alarak ülkelerine götürmüşler ve bunları eğiterek Sasani ordusunda istihdam etmişlerdir. Mesela Anuşirvan’ın Yemen’e gönderdiği askerler arasında Kuşan-Akhun gibi Türk savaş esirleri de bulunmaktaydı (Altungök, 2007: 79).

Sasanilerin farklı kavimlere dayalı ordu siteminin sonraki asırlarda İran coğrafyasına hâkim olan devletler tarafından da benimsendiği görülmektedir. Fars kökenli Büyük Selçuklu veziri Nizamü’l Mülk (1018-1092) *Siyasetnâme*’sinde, her soydan ve kavimden ordu teşkil edilmesi faslında, bütün ordunun bir soydan olduğu zaman, bundan tehlikeler ve hatalar doğacağını; çok çalışmayacaklarını, ordunun her soydan olacak şekilde karışık bulunmasının gerekli olduğunu, Gazneli ordusundan örnekler vererek izah etmektedir² (Nizâmü’l-mülk, 1999: 72).

² “Türk, Horasanlı, Arap, Hindu, Gurlu, Deylemlî gibi her soydan askere sahip olmak, Sultan Mahmud’un âdeti idi. Seferde her gece her guruptan kaç kişinin muhafız nöbetçi olarak gideceğini belli ederlerdi ve grubun nöbet yerini gösterirlerdi. Hiçbir grup birbirinin korkusundan kendi yerlerinden kımıldamaya cesaret edemezdi. Birbirlerini gözlerlerdi ve uyumazlardı. Eğer savaş günü idi ise, her soy mensubu, kendi ad ve şerefini korumak için çalışırlardı, ne kadar şiddetli olursa olsun savaşlılardı, öyle ki, kimse “filan soy mensupları savaşta gevşeklik gösterdiler” diyemezdi ve hepsi de birbirinden iyi olduklarını göstermeye çalışırlardı ...”. (Nizâmü’l-mülk, 1999: 72).

2. Sasani Ordusunda Türkler

2.1. Kafkas Hunları

Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya göç eden Hun boyları, Hazar denizi ile Karadeniz'in kuzeyini yurt edinmiş, ayrıca bunlardan bazıları Kafkaslara inmişlerdir. Kafkasya tarihinde Hunlar, III. asırdan itibaren önemli bir güç haline gelmişlerdir. Sasani sülalesinin kurucusu I. Erdeşir'in İran'da hâkimiyet kurmasından sonra, Part (Arşakiler) sülalesinden olan Hüsrev Şah, Fars toprağına baskın için Kafkas Albanyası ve İberya'dan asker toplamış, Alan kapılarından ve Çor (Derbent) istihkâmlarından Hunları davet ederek askerî ittifak kurmuştur (Dostiyev, 2002: 921).

V. asırda yaşamış Ermeni tarihçisi Elisæus (Eğişe) Vardapet, III. asrın başlarında, Hazar'ın batı sahillerini yurt tutan Hunların, daha sonraları Kafkasya'da ve İran'da ortaya çıkan hadiselerle aktif bir şekilde katıldıklarını anlatmaktadır (Elisæus, 1987: 21, 35, 55 vd.). VII. asırda yaşamış Alban tarihçisi Kalankatlı Moses'in yazdığı *Alban Tarihi* adlı eserde, bu Hunların V. asırda Ermeni, Alban ve Kafkas İberyası'na yaptıkları baskınlar hakkında bilgiler bulunmaktadır (Moses, 2006: 61 vd.).

II. Yezdegird (439-456) döneminde Hıristiyan Ermeniler ve diğer Kafkas halkları Mecusilik inancına girmeye zorlanmışlardır. Bu amaçla Sasani ordusu Armenia'ya (Ermeniyeye) girmiş, bazı bölgeleri işgal etmiştir. Ermeniler ise diğer halklarla ittifak yaparak bir ordu kurmuşlardır. 451'de yapılan *Avarayr* savaşında, Ermeni-Sasani ordusu karşı karşıya gelmiştir. Bu savaşta Ermeni ordusunda Hun müttefik kitaları olduğu gibi, Sasani ordusunda da Hun kuvvetleri yer almıştır (Tezcan, 2007: 197 vd.).

450 yılında Ermeniler, Sasanilerin ele geçirdikleri Hun Kapısına (Derbent) saldırarak burayı geri almışlardır. Daha sonra Vardan'ı Hunların ülkesine elçi olarak göndermişler ve onlarla askerî ittifak kurmuşlardır (Moses, 2006: 69; Elisæus, 1987: 39-40). II. Yezdegird'in ordusunda Apar ülkesinden, Herat bölgesinden, Hunlardan ve Gilan bölgesinden kuvvetler bulunuyordu. Sasanilerle müttefik olan bu Hunların, II. Yezdegird'in doğuya yaptığı Kuşan seferleri sırasında itaat altına aldığı Hun grupları olduğu, Ermenilere destek verenlerin ise Karadeniz'in kuzeyinden gelen Hun müfrezeleri olduğu anlaşılmaktadır. 451 yılında yapılan bu savaşta Sasani ordusu kazanmıştır (Tezcan, 2007: 197). Aynı yıl Ermenilerle müttefik olan kuzey Hunları, bölgeyi yağmalayarak büyük miktarda ganimet toplamışlar ve Albanya'daki Sasani ordusunu mağlup etmişlerdir (Elisæus, 1987: 63).

II. Yezdegird'in ölümünden sonra (456) oğulları Hüzmüz ve Firuz taht kavgasına girmiştir. Bu esnada daha önce Mecusi olmaya zorlanan Sasanilere bağlı Alban hükümdarı II. Vaçe isyan etmiştir. I. Firuz tahta oturunca Vaçe'yi kendisine tabi olmaya davet etmiş, ancak bu isteği reddedilmiştir. Firuz, Albanya'daki hâkimiyetini kaybetmemek için Hunların desteğine ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla Firuz, Hun ülkesine birçok hediye göndererek Alan kapısını (Daryal geçidi) açmış ve Hun ordusunu davet etmiştir. Büyük bir Hun ordusu gelerek, bir yıla yakın süre Vaçe

ile mücadele etmiş ve onun gücünü zayıflatmıştır (Moses, 2006: 70-71). Kafkas Hunlarının kendilerine yapılan ittifak teklifi üzerine, ganimet elde etmek amacıyla önce Ermenilere daha sonra Sasanilere destek verdikleri, Sasani ordusundaki Ak Hunların ise bağlı kuvvetler olarak bu mücadelelere katıldıkları görülmektedir.

2.2. Sabirler (Suvarlar)

Avarların baskısıyla 460'lı yıllardan itibaren Kafkasya'ya başlayan Sabir göçleri bölgenin siyasi yapısında yeni bir değişiklik meydana getirmiştir. 460 yılından itibaren Kafkasya'da Hun boyları ve Sabirler güç kazanmaya başlamışlardır. Bizans, Ermeni ve Alban kaynakları bu Türk kavimlerini çoğu zaman sadece Hun ismiyle anmışlardır. Sabirler, başlangıçta Bizans ile iyi münasebetler kurmuşlar, ancak daha sonra değişen dengelere göre Sasaniler ile de ittifak kurma yoluna gitmişlerdir. 502 yılında uzun sürecek olan Bizans-Sasani savaşları başladığında Sabir boyları birbirinden bağımsız hareket ederek her iki devletin ordusunda da yer almışlardır (Baştav, 1995: 58 vd.; Dostiyev, 2002: 923).

Sasaniler ise toprakları için tehlikeli bir kavim olan Sabirlerin askerî gücünü rakipleri olan Bizans imparatorluğuna karşı kullanmaya çalışmışlardır. Bu amaçla birbirinden bağımsız boylar halinde yaşayan Sabirleri kendi ordularında istihdam etmişlerdir (Altungök, 2007: 130).

I. Kubad'ın Bizans imparatorluğundan borç para isteğinin reddedilmesi üzerine, 502 yılında Bizans imparatorluğu ile Sasani devleti arasında uzun süren savaş başlamış ve bazı Sabir boyları Bizans'ı, bazıları ise Sasanileri destekleyerek askerî harekâtlara katılmışlardır. Bizans tarihçisi Agathias, Bizans ve Sasani ordusundaki Sabirlerin varlığından bahsetmektedir. Agathias, Sabirleri çok kalabalık bir nüfusa sahip, son derece savaşçı ve yağmacı bir halk olarak tanımlamaktadır (Agathias, 1975: 115 vd).

Kubad, 502 yılında Bizans hâkimiyeti altındaki Armenia'ya bir ordu göndermiş, bölgeyi yağmalatmıştır. Çeşitli kavimlerden oluşan bu Sasani ordusunda Bizans tarihçisi Procopius'un "*Sabiri*" dediği Sabir Türklerinden üç bin kişi yer almıştır. Procopius da Sabirleri yine çok savaşçı bir ırk olarak tanımlamaktadır (Procopius, 1914: 49-51, 129).

502 yılının Ağustos-Eylül aylarında Sabirler, Sasaniler tarafında Bizans'a karşı savaşarak Fedesiopol'u ele geçirip yağmalamışlar; Apadana, Edessa (Urfa), Harran gibi şehirleri de ele geçirmeye çalışmışlardır. Sabirler, 515 yılında Ermenistan, Mezopotamya ve Anadolu'daki Bizans mülklerini yağmalamışlardır. 520-530 yılları arasında Bizans'a karşı yapılan savaşlarda Sasanileri desteklemişler ve onlarla birlikte Bizans topraklarına baskınlar düzenlemişlerdir (Dostiyev, 2002: 923-924; Altungök, 2007: 130).

Bizans tarihçisi Malalas, Sabir hükümdarı Balak'ın dul eşi Boarik (Boa) idaresindeki Sabirlerin, 528 yılında yüz bin kişilik orduları olduğundan bahsetmektedir (Malalas, 1986: 249). Bu sayı abartılı olmalıdır. Boarik döneminde

onun idaresindeki Sabirler tekrar Bizans ile ittifak kurmuşlardır. Agathias, Bizans ordusundaki ücretli Sabir askerlerinin, kendi beylerinin idaresinde, ağır piyade olarak hizmet ettiklerini, sayılarının yaklaşık olarak iki bin kişiyi bulunduğunu bildirmektedir (Agathias, 1975: 87).

Sabirler, 552 yılında Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda, Hazar sahiline akınlar yapmışlardır. Bu dönemde Sasaniler önemli sayıda Sabir Türkünü ordularına alarak, Bizans'a karşı yapılan savaşlarda onlardan yararlanmışlardır. Sabirlerin büyük bir grubunun Sasanilere destek verdiği bu yıllarda, başka bir Sabir grubu Derbent geçidini geçip Albanya arazisine baskınlar düzenlemiştir. Sasani orduları, bu baskınları durdurarak; mağlup edilen Sabirleri Sabran, Abşeron ve Muğan hattı üzerine yerleştirmişlerdir (Dostiyev, 2002: 924).

Sabirlerin bazı boylarının Sasaniler ile ittifak kurduğu bu dönemde; diğer boylarının Sasanilerin hâkimiyetindeki topraklara baskın düzenlemeleri, hatta Bizans ordusunda yer almaları, Kuzey Kafkasya'daki Sabirlerin bağımsız boylar halinde yaşamaları ve tam bir devlet düzenine geçememelerinden kaynaklanmaktadır.

2.3. Kuşan, Akhun-Eftalitler

Büyük Hun devletinin parçalanmasından sonra M.S. 89-91'de bazı boylar batıya göç etmeye başlamışlardır. Bu Hunların bir ileri geleni, idareyi elinde tutan Kionitler üzerinde zorla hâkimiyetini tesis etmiştir. Böylece Hun gruplarından birisi olan Kionitlerin başında yine bir Hun yöneticisi onları Sogdiana'ya ve oradan Sasani imparatorluğu sınırlarına doğru harekete geçirmiştir. Kaynaklarda Hyon, Kionit, Hyonaye vb. isimlerle anılan bu Hun topluluğu Akhunlardır. Daha sonraları doğudan gelen Eftalitler, Akhunlara hâkimiyetlerini kabul ettirerek, önce bölgede hâkim sülale haline gelmişler, daha sonra Sasanilerin en tehlikeli düşmanları olmuşlardır (Akbulut, 2002: 831).

Akhunların Sasanilerle ilk temasları 290 yılında gerçekleşmiştir. Bu sırada Sasani hükümdarı olan Nersi'nin (293-302) doğu eyalet komutanı olan kardeşi II. Hürmüz (302-309), kuzeydoğuda sınır komşusu olan Akhun, Kuşan gibi Türk kavimleriyle iyi geçinmeye çalışmıştır. Akhunların Sasani topraklarına ilk akınları II. Şapur (310-379)³ dönemine rastlamaktadır. II. Şapur, Sasani topraklarını tehdit eden Akhunlara ani bir baskın yaparak onları mağlup etmiştir. Akhunlar da, Sasanilerin Sogdiana'yı ele geçirmek için yaptıkları bu saldırıları geri püskürtmüşlerdir. Akhunlar ve Sasaniler arasındaki Sogdiana mücadelesi Akhun hükümdarlığına Grumbates'in geçmesine kadar devam etmiştir. 356 yılında Grumbates ve II. Şapur arasında barış anlaşması imzalanmış ve Sasaniler Sogdiana

³ I. Şapur'un ölümünden sonra hanedan üzerinde son derece etkili bir hale gelen asiller, II. Hürmüz'ün büyük oğlunu öldürmüşler, ikinci oğlunu kör etmişler, üçüncü oğlunu hapse atmışlardır. II. Şapur henüz bir bebek iken hükümdar ilan edilmiş, ancak olgunluk çağına gelince idareyi eline alabilmiştir (Naskali, 2009: 175).

üzerindeki baskılarına son vermişlerdir. Akhunların Kuşan toprakları üzerinde hâkim olmalarında onlara yardımcı olan II. Şapur, Akhun hükümdarı Grumbates ile askerî ittifak kurmuştur. Sasanilerin Roma topraklarına yaptıkları bir sefere Grumbates idaresindeki Akhun ordusu da katılmıştır (Altungök, 2007: 88-89, 95).

Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un (ölm.400) verdiği bilgilere göre, Roma imparatoruna tehlikeli bir savaşın yaklaştığı rapor edilirken, II. Şapur, Akhun ve Kuşan topraklarında kışı geçiriyordu (Marcellinus, 1935: 241-243). Bu sıralarda Kidara-Kuşanlar ile Akhunlar arasındaki sıkı iş birliği sonucunda Kuşanşehir'i tehdit eden Sasani tehlikesi bertaraf edilmişti (Akbulut, 2002: 832). II. Şapur, Marcellinus'un acımasız savaşçılar olarak tanıttığı Akhunlar (Kionitler) ve Gelaniler ile Roma imparatorluğuna karşı bir askerî ittifak anlaşması yapmıştır (Marcellinus, 1935: 333).

II. Şapur, 359 yılında Amida'yı (Diyarbakır) kuşattığı zaman Akhunlar da onun yanında bu savaşa katılmışlardır. Ammianus Marcellinus'a göre, Akhun kralı Grumbates, II. Şapur'un hemen solunda bulunuyordu. II. Şapur'un sağında ise Alban kralı vardı (Marcellinus, 1935: 447-449). Kuşatma başladığında Akhun Kralı Grumbates, yanında genç oğlu ve muhafızlarıyla birlikte surlara doğru at sürerek saldırıya katılmış, ancak atılan mancınıkla oğlu öldürülmüştür. Akhunlar gencin cesedinin çalınmasından endişelenerek gün boyunca şiddetle ok yağdırmışlar ve gece karanlığında cesedi savaş alanından kaçırmışlardır. Daha sonra yağ töreni düzenlenmiş ve ceset yakılarak külleri kendi yurtlarına götürülmüştür (Marcellinus, 1935: 473 vd.).

V. yüzyılın ortalarında Akhun topraklarında hâkimiyetlerini tesis eden Eftalit hanedanı ise Sasani hükümdarı II. Yezdegird'in ölümünden sonra onun oğulları arasında çıkan taht kavgalarına karışarak Sasanilerin iç ve dış siyasetlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Bu müdahaleler sonucunda Sasani imparatorluğu, Eftaltilere bağlı ve onlara vergi ödeyen bir devlet durumuna düşmüştür.

II. Yezdegird'in biri Hürmüz, diğeri Firuz adındaki iki oğlu vardı. Sicistan valisi olan Hürmüz, babası öldükten sonra zorla hükümdarlığı ele geçirmişti. Firuz, kardeşinden kaçarak Eftaltilere sığınmıştır. Firuz, kardeşi Hürmüz ile arasında olup bitenleri ve hükümdarlık hakkının kendisinde olduğunu anlatarak, kardeşine karşı savaşmak üzere Eftalit hükümdarından askerî yardım istemiştir. Eftalit hükümdarı olup bitenleri anlamak için önce Firuz'a istediğini vermemiştir. Daha sonra meselelere vakıf olunca, Firuz'a Talegan şehrini vermiş ve askerî yardıma da bulunmuştur. Firuz, Eftalit askerleriyle kardeşi üzerine yürüyerek onunla savaşmış, Hürmüz savaşta öldürülerek, askeri dağılmıştır. Böylelikle I. Firuz (459-484), Eftalit ordusunun yardımıyla Sasani tahtına geçmiştir (İbnül'l-Esîr, 1985: 369; Taberî, 1991: 1029).

Sasani taht kavgalarına Eftalitlerin karışması ve askerî destekleri sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Firuz'un oğlu Kubad (488-531), tahtı ele geçiren kardeşi Balas'a karşı yardım istemek için yine Eftaltilere sığınmıştır. Kubad, Eftalit Hakani'nin katına vardığı zaman, kendisinin Fars hükümdarının oğlu olup, kardeşiyle

hükümdarlık için mücadele ettiklerini, kardeşinin hükümdarlığı elinden aldığını, bu yüzden yardım istemek üzere geldiğini anlatmıştır. Hakan ona güzel vaatlerde bulunarak yanında alıkoymuştur. Kubad, vadin yerine getirilmesini bekleyerek dört yıl Hakan'ın yanında kalmıştır. Hakan'ın eşine birisini göndererek vadin yerine getirilmesi için ricacı olmasını istemiş, Hatunun ricasıyla nihayet Hakan, Kubad ile birlikte büyük bir ordu göndermiştir. Kubad, Nişabur civarında iken Balaş'ın ölüm haberi gelmiş, daha sonra Medâin'e gelerek devlet idaresini eline almıştır (Stylite, 1882: 15-16; İbnül'l-Esîr, 1985: 374; Taberî, 1991: 1042-1043).

I. Kubad'ın ilk hükümdarlığı döneminde (488-496) Mazdek inancı ortaya çıkmıştır. Kubad da Mazdek'in müritleri arasına girmiştir. Halkın ileri gelenleri ve yöneticiler Kubad'ı tahtından indirerek yerine kardeşi Camasp'ı (496-498) hükümdar tayin etmişlerdir. Kubad ise hapsedilerek hiç kimseyle görüştürülmemiştir. Kubad, kız kardeşinin yardımıyla hapisten kaçmış, kendisini hapsedenlere karşı savaşmak için hükümdarlarından askerî yardım istemek maksadıyla Eftalit memleketine sığınmıştır. 498'de Eftalit ordusuyla ülkesine dönen Kubad, kardeşi Camasp'ı yenmiş, tekrar Sasani tahtına oturmuştur (İbnül'l-Esîr, 1985: 374-376; Taberî, 1991: 1046-1047).

Daha sonra Kubad, himayesi altında olduğu Eftaltilere ödemesi gereken yıllık vergiyi ödeyememiş ve Bizans imparatoru Anastasius'tan (491-518) borç para istemiştir. Bu talebinin reddedilmesi üzerine Bizans topraklarını yağmalamak üzere sefere çıkmıştır (Stylite, 1882: 37; Procopius, 1914: 49-51). Kubad'ın Bizans'a karşı giriştiği Güney Anadolu seferlerine Eftalit askerleri de katılmıştır. Kubad, 502 yılında bağlı olduğu Eftalitlerden yine askerî yardım talep ederek Bizans'a ait olan Armenia üzerine sefere çıkmıştır. Ermeni topraklarında ilerleyen Kubad, Sasani ve Eftalit askerleriyle Theodosiopolis'i (Erzurum) ele geçirerek yağmalamıştır. Daha sonra bu şehrin kuzeyindeki bölgeleri yağmalayarak, çok sayıda esir almıştır. Ekim ayında ise Amida'yı kuşatmıştır. Şehrin direnmesi üzerine ordusunun bir kısmını Harran'a doğru göndermiştir. Bu bölge yağmalanmış, bazı Arap birlikleri de Kubad'ın ordusuna katılmış; daha sonra Melitene (Malatya) ve Tell Besmai'e (Derik) kadar akınlar sürmüştür. Süryani tarihçisi Stylite, Sasani ordusundaki Eftalit (Hun) ve Arap askerlerinin çokluğundan dolayı Bizans kuvvetlerinin Sasani ordusuna karşı koyamadığını anlatmaktadır (Stylite, 1882: 37 vd.).

Amida'yı ele geçiren Kubad, Bizans imparatorundan haraç istemiş, ancak bu talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine Kubad, tekrar Eftalit ve Arap birliklerinin de kendisine katılmasıyla Edessa'ya (Urfa) yürümüştür. Önce Harran kuşatılmış ancak bu sırada bir Eftalit komutanı esir düşmüştür. Kubad, bu Eftalit komutanını kendisine sağ olarak teslim etmeleri halinde Harran'a dokunmayacağına söz vermiştir. Stylite, bu Eftalit komutanının Kubad nazarında çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Neticede Harranlılar bu teklifi kabul ederek hediye ve paralarla birlikte komutanı serbest bırakmışlardır. Daha sonra Edessa şehri kuşatılmıştır. Edessalılar direnmiş ve yoğun mücadelelerin ardından Sasanilere haraç ödemeyi

kabul etmişler ve kuşatma kaldırılmıştır. Stylite, bu kuşatmada Eftalit askerlerinin ellerindeki ağır topuzlarla savaştıklarını anlatmaktadır (Stylite, 1882: 41 vd).

Kubad'ın oğlu I. Hüsrev Anuşirvan döneminde, Sasani-Göktürk ittifakı sonucunda Eftalitler mağlup edilmişler, topraklarının büyük bir bölümü Sasanilerin eline geçmiştir. Eftalit askerleri de savaş esiri olarak Sasani ordusunda görev yapmıştır. Bunlardan bazıları ise sarayda önemli görevlere gelmişlerdir. Bilhassa Kadis adlı kişi, Sasani sarayında etkili bir konuma yükselmiştir. Hüsrev Perviz zamanında (596-628) İran hizmetinde bulunan 8000 kadar Hazar askeri bu Kadis'in meşveretiyle yok edilmiştir (Togan, 1981: 72).

2.3.1. Yemen'de Türkler

I. Hüsrev Anuşirvan, Sasani devletini tekrar düzene kavuşturmuş ve güçlü bir devlet haline getirmiştir. Onun döneminde Sasaniler ile Göktürkler arasında ittifak kurularak Eftalit devleti ortadan kaldırılmıştır. Eftalitlerin toprakları iki devlet arasında paylaşılmıştır. Böylelikle daha önce Sasanilerin elinden çıkan kuzey ve kuzeydoğudaki bazı bölgeler geri alınmıştır. Anuşirvan, bu bölgelerdeki Türkleri ve diğer kavimleri göç ve iskâna tabi tutarak onlardan sınır güvenliğinde yararlanmıştır. Taberî'nin verdiği bilgilere göre Anuşirvan, Kubad döneminde diğer kavimlerin hükümdarları tarafından istila edilmiş olan Zabulistan, Toharistan, Dudistan ve Kabilistan gibi Türk kavimlerinin de yaşadığı bölgeleri tekrar ele geçirmiştir. Çeşitli kavimlerden pek çok insan öldürerek, sağ kalanlarını sürmüş, onları ülkesinin çeşitli yerlerine yerleştirerek savaşlarda faydalanmıştır (Taberî, 1991: 1055).

Anuşirvan ayrıca Kuzey İran'da yaşayan Ağaçeri, Sul ve Yazur Türklerini Azerbaycan'a göçe zorlamıştır. Akhun-Eftalitler, Halaçlar ve Karlukların bir bölümü Afganistan ve Sistan (Sicistan) topraklarına yerleştirilmişlerdir (Özaydın, 2002: 239). Anuşirvan, Gürgan bölgesindeki Sul (Sol) adı verilen Türk kavmini mağlup ederek onların savaşçılarından seksen kişiyi ordusuna almıştır. Bu seksen kişinin bahadırılıklarından faydalanmak amacıyla, onları Şehram Firuz'a yerleştirmiştir (Taberî, 1991: 1055).

Anuşirvan döneminde Bizans'a bağlı olan Habeş krallığı, Hire krallığına bağlı olan Yemen'e saldırmıştır. Yemenlilerin gönderdiği bir heyet Anuşirvan'a gelerek Habeşlilere karşı yardım istemiştir. Anuşirvan, 570 yılında bu heyetle birlikte komutanlarından Vehriz idaresinde, Deylemliler ile onlara komşu olan bölgelerin ahalisinden askerî birlikler göndermiştir. Yemen'e gönderilen bu orduda hapisanelerdeki mahkûmlar da bulunmaktaydı. Başlarında çok iyi yay kullanan Vehriz vardı (Taberî, 1991: 1060-1061,1118 vd).

Yemen'e sekiz gemiden oluşan bir donanmayla gönderilen bu Sasani ordusunun mühim bir kısmını Türk, İranlı köle ve esirler oluşturmuştur. Anuşirvan'ın Yemen'e gönderdiği ordusunda çok sayıda Türk askeri bulunmaktaydı (Togan, 1981: 72; Yıldız, 2011: 35). Sasani ordusundaki bu Türklerin büyük çoğunluğunu Sasaniler ile Eftalitler arasında yapılan savaşlar sırasında esir edilen Türkler oluşturmuştur

(Altungök, 2007: 217). Yemen'e gönderilen bu askerler Habeşli Mesruk'un ordusunu mağlup etmişler ve Yemen'de kalmışlardır (Taberî, 1991: 1061).

Daha sonraları Vehriz'in Yemen idaresine atadığı Seyf bin Zi Yezen'in Habeşliler tarafından öldürülmesi üzerine, Anuşirvan ikinci kez yine Vehriz komutasında dört bin askerden oluşan bir Sasani ordusunu Yemen'e göndermiştir (Taberî,1991: 1131). Anuşirvan, çoğunluğunu Eftalit Türklerinin oluşturduğu bu ordu sayesinde Yemen, Umman ve Habeşistan sahillerini ele geçirmiştir (Altungök, 2007: 79). Araplar ve Türkler arasında bilinen ilk münasebetlerin Anuşirvan döneminde Yemen'e gönderilen ordudaki Türklerle başladığı kabul edilmektedir.

2.4. Avarlar ve Hazarlar

Avarlar, Karadeniz'in kuzeyine göç ettikten sonra, Göktürlere karşı Bizans imparatorluğu ile yakın münasebetler kurmuşlardır. Daha sonraları Sasaniler ile ittifak kurarak Bizans ile mücadele etmişlerdir. Sasaniler, 626 yılında Avarlar ile yaptıkları askerî ittifak sonucunda Konstantinopolis'i (İstanbul) kuşatmışlardır (Kafesoğlu, 1998: 160 vd.).

Mesudî'nin verdiği bilgilere göre Avarların ve Sasanilerin 626'da Konstantinopolis kuşatmasında, Sasani ordusunda Türk askerleri görev yapmıştır. Bu bilgilere göre; Sasani hükümdarı I. Şapur (Sabur İbn Erdeşir b. Babek), Konstantinopolis'i kuşatma altına aldığı Bizanslılara bir ateşgede ve onun imaretini kurmayı şart koşmuştur. Bu seferini Fars, Türk ve diğer milletlere mensup ordularla düzenlemiştir. Kendisine bağlı ordusunun kalabalık olmasından dolayı ona Sâbûr el-Cünûd (ordular sahibi Sabur) denmiştir (Mesudî, 2011: 317). Ancak Mesudî'nin verdiği bu bilgi II. Hüsrev döneminde, 626 yılında gerçekleşen İstanbul kuşatmasıyla alakalıdır ve I. Şapur (241-272) ile karıştırılmıştır.

II. Hüsrev döneminde, 626'da Sasani ordusu Anadolu topraklarında ilerleyerek Kayseri'yi ele geçirmiş, Konstantinopolis'in karşısında bulunan Kalkedon'a (Kadıköy) kadar ilerlemiştir. Bizanslılar, Avarlar tarafından kuşatılan Konstantinopolis'i başarılı bir şekilde savunmuştur. Avar ordusunun geri çekilmesiyle birlikte Sasani kumandanı Şahrbaraz da birlikleriyle Suriye'ye dönmüştür (Abû'l-Farac, 1999: 168-170; Naskali, 2009: 175). Sasani ordusunda İstanbul kuşatmasına katılan bu Türklerin hangi Türk kavmine veya devletine mensup oldukları bilinmemektedir. Muhtemelen Sasanilere bağlı bölgelerdeki Türkler olmalıdır.

Hazarlar II. yüzyılın sonlarına doğru Bizans ve Sasani hâkimiyetindeki topraklar arasında tarih sahnesinde görülmeye başlamışlar, 198 yılında Ermeni topraklarına saldırmışlardır. III. asırdan başlayarak IV. asrın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sasani devletleri arasındaki savaşlarda; Hazarlar, Sasaniler ile ittifak yaparak Bizans'a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır. Ancak IV. asrın ikinci yarısından itibaren Sasanilerin Ermenistan'ı istila ederek, komşularına karşı yayılcı bir siyaset izlemeleri üzerine, Hazarlar dış politikalarında değişikliğe

gitmişlerdir. Hazarlar bu gelişmeler üzerine Bizans ile anlaşmışlar, Sasaniilere karşı savaşarak bir denge politikası izlemişlerdir. Hazar-Bizans askerî ittifakı sonucunda zayıflayan Sasani imparatorluğu 632-642 yılları arasında İslam orduları tarafından çökertilmiş, İran toprakları Müslüman Arapların eline geçmiştir (Yücel, 2002: 446).

Savaşçı bir kavim olarak bilinen Hazarlar, Sasani, Abbasi ve Bizans saraylarında muhafız kıtalarında görev almışlardır (Yücel, 2002: 455; Togan, 1981: 102-103). II. Hüsrev Perviz zamanında (596-628), 8000 kadar Hazar askeri Sasani ordusunda görev yapmıştır (Togan, 1981: 72).

2.5. Göktürkler

I. Hüsrev Anuşirvan döneminde Sasaniiler ile Göktürkler arasında ittifak kurularak Eftalit devleti ortadan kaldırılmıştır. Eftalit topraklarının iki devlet arasında paylaşılmasından sonra, Göktürkler Sasaniiler ile sınır komşusu olmuşlardır. Anuşirvan, doğuda kendileri aleyhine tehlikeli bir şekilde kuvvet kazanan Göktürkler ile iyi münasebetler kurmaya çalışmıştır. Bu maksatla Batı Göktürk Yabgusu İstemi Kağan'ın kızı Fakim ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan oğlu ve halefi IV. Hüzmüz (579-590), sima ve seciye itibarıyla Türklere benzediği için *Türzkâde*, yani "Türkoğlu" lakabıyla anılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1985: 394, 419; Taberî, 1991: 1060, 1140; Taşağıl, 2002: 20, 26; Mesudî, 2011: 235, 240).

Türkler Anuşirvan'ın karısı Fakim'in nüfuzuyla Sasani ordusunda etkin bir rol oynamışlardır. Jean-Poul Roux, bu durumu fırsat bilen Türklerin ilk kez İran ordusu için Hıristiyan paralı askerler temin ettiklerini ileri sürmektedir (Roux, 2008: 98). Bu Hıristiyan ücretli askerler Sogd bölgesindeki Hıristiyan Türkler olmalıdır. Çünkü daha sonraları Behram Çupin'in ordusundaki bu Hıristiyan Türklere dair bilgiler bulunmaktadır.

İstemi Yabgu'nun ölümünden sonra Batı Göktürk devletinin başına geçen Tardu döneminde, 588-589 yıllarında Sasaniiler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş, Horasan'da Herat'a kadar ulaşılmıştır (Taberî, 1991: 1171; Taşağıl, 2002: 25; Mesudî, 2011: 241). 589'da IV. Hüzmüz'ün başkomutanı Behram Çupin'in⁴ Horasan'da (Herat) Tardu'nun oğlu Çulu Baga Hakan ile yaptığı savaşta, Sasani ordusunda Arap askerleri bulunuyordu. Yani Baga Hakan'ın ölümüyle neticelenen bu muharebede Horasan'da Arap kıtaları mevcuttu (Togan, 1981: 72; Golden, 2002: 107-108).

Bu savaştan sonra Behram Çupin ele geçirdiği Türk esirlerini kendi ordusunda istihdam etmiştir. Nitekim daha sonraki yıllarda Behram Çupin'in birlikleri arasında kalabalık bir şekilde Türklerin bulunduğu görülmektedir (Yıldız, 2011: 36). IV. Hüzmüz'ün oğlu II. Hüsrev Perviz ile komutanı Behram Çupin arasında başlayan taht kavgası sırasında yapılan savaşlarda Türk askerleri her iki orduda da yer almıştır. Mesudî'nin verdiği bilgilere göre; II. Hüsrev Perviz, komutanı Behram

⁴ Jean-Paul Roux, herhangi bir kaynak göstermeden, Sasani komutanı Behram Çupin'in esasen bir Türk subayı olduğunu iddia etmektedir (Roux, 2008: 99).

Çupin ile taht mücadelesine girdiğinde, Bizans imparatoru Tiberus Mavrikios'a mektup göndermiş, düşmanı Behram'a karşı kendisine yardımda bulunmasını istemiştir. Ayrıca birçok hediye göndermiştir. Bu hediyeler arasında Erkene (Özkent) Türklerinden yüz gulam da vardı. Bizans imparatoru Mavrikios, Perviz'e yardım için yüz bin süvari göndermiş, ayrıca Perviz, Türk kavimlerinin yaşadığı Azerbaycan ve başka yerlerden de asker toplamıştır (Mesudî, 2011: 245-246).

Bu taht mücadelesi sırasında, Nehravan nehri kıyısında yapılan muharebelerden birisinde, Perviz'in kuvvetlerinin bir kısmının Behram Çupin'in saflarına geçmesi üzerine Perviz yenilmiştir. Perviz, savaş alanından kaçarken Şebdâr adlı atı takatsız kalınca Hassan b. Hanzala, Zabîb adlı atını ona vererek takip eden Türk süvarilerinden kurtardığı ve bu hususta şu beyitleri söylediği rivayet edilmektedir (Şeşen, 1969: 12; Konukçu, 1973: 103):

"Kisra'ya istediğini verdim. Onu, yaya vaziyette ve atlar tarafından çiğnenir bir halde bırakamazdım",

"Türkler ve Eftalitlerin besili (işaretli) atları görüldüğü sırada Zabib'in sırtını ona bıraktım".

Ayrıca Behram Çupin'in birlikleri arasında Göktürklerden üç büyük komutan ve bunların maiyetlerinde 6000 kadar Türk askeri bulunuyordu ve bunlar Sasanilerin hizmetindeydiler (Togan, 1981: 72). Taberî, bu Göktürk komutanları hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Rivayete göre Behram'ın kuvvetli ve bahadırlardan bir grup askeri bulunuyordu. Bunların üç tanesi Türklerin büyüklerinden olup, binicilik ve kuvvette Türkler arasında onların benzeri yoktu. Perviz ve Behram'ın orduları Nehrevan ırmağının kenarında karşılaştıklarında Behram silahlanmamıştı ve yanında İzezçüşnes ile Türk hükümdarının yakın kimselerinden üç kişi bulunuyordu. Bu üç Türk Behram'a Perviz'i esir ederek getireceklerini söz vermişlerdi. Behram bunun karşılığı olarak onlara pek çok para vermişti. Bu sırada Behram'a Perviz'i öldürmek vaadinde bulunan öteki üç Türk ona yaklaştılar. Perviz onlarla karşılaşarak, teker teker hepsini de öldürdü" (Taberî, 1991: 1174, 1177).

Benzer bilgiler Firdevsi'nin eseri *Şehname*'de de yer almaktadır (Firdausi, 1923: 220 vd.). Ancak daha önce Batı Göktürk ordusunu mağlup eden Behram'ın ordusundaki bu Göktürk büyüklerinin veya subaylarının askerleriyle birlikte, hangi sebeple ona katıldıkları bilinmemektedir. Bunlar iç mücadeleler sonucunda Behram'a sığınmış veya Batı Göktürkler ile yapılan bir ittifak sonucunda ona katılmış olabilirler. Daha sonraları gelişen olaylar ikinci görüşü güçlendirmektedir.

Sasani taht kavgasındaki son savaşta Behram, mağlup olacağını anlamış ve savaş meydanından çekilerek bazı silah arkadaşlarıyla birlikte Horasan taraflarına kaçmıştır. Oradan Göktürk hakanı Tardu Kağan'a mektup göndererek sığınma hakkı istemiştir. Tardu Kağan, ona sığınma hakkı tanıyınca, silah arkadaşları ve kız kardeşi Kirüye ile birlikte Türk topraklarına gitmiştir (Taberî, 1991: 1182; Taşağıl, 2002: 26; Mesudî, 2011: 247-249). Ayrıca Türklerin İslam'ı benimsemelerinde önemli bir rol

oynayan Samaniler sülalesinin 591 yılında Göktürlere sığınan bu Behram Çupin'in torunlarından oldukları ileri sürülmektedir (Barthold, 1990: 213).

Hüsrev Perviz'in bu son savaşta esir aldığı Behram'ın askerleri arasında Türk esirler de vardı. Bunlardan bazıları Hıristiyan olup, alınlarında haç işareti taşıyorlardı⁵. Hüsrev onları Hıristiyan dininin savunucuları olarak Bizans imparatoru Mavrikios'a göndermiştir (Günay ve Güngör, 1997: 145).

2.5.1. Batı Göktürklerine Bağlı Yabguluklar ve Arap İşgali Dönemi

Batı Göktürkleri Şaş, Fergana, Sogd, Ustruşana, Buhara, Harzem ve Toharistan bölgelerini ele geçirdiklerinde; buralara valiler, tudunlar ve yabgular tayin ederek kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Bu bölgelerde Soğdlar, Harzemliler, Toharlar ve çeşitli Türk kavimleri yaşamaktaydı (Babayar, 2002: 107 vd.). Eftalitlerin yıkılmasıyla birlikte, 558'de Toharistan bölgesinde Batı Göktürk devletinin idaresi başlamıştır. Ayrıca Göktürklerin taht kavgaları sırasında bazı hanedan mensupları ve Türk boyları da bu bölgeye göç etmişlerdir. VII. yüzyılın ortalarından itibaren İslam orduları Toharistan'a girmeye başlamışlardır (Salman, 2012: 214).

Sasanilerin çöküş döneminde bu bölgelerdeki Türkler son Sasani hükümdarına askerî yardımlarda bulunarak İslam ordularıyla mücadele etmişlerdir. İslam orduları Horasan, Maveraünnehr ve Toharistan bölgelerinde Türkler ile karşılaşmış ve uzun müddet onlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Yıldız, 2011: 40).

Kadisiye zaferinden sonra İslam ordusu Sasanilerin başkenti Medâin'e, ardından Hulvan'a girmiştir. Sasani hükümdarı III. Yazdegird (634-652), Hulvan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. 642 yılında kazanılan Nihavend zaferinden sonra ise İran topraklarının fethi hızlanmıştır. Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetleri kumandanı olan Ahnef b. Kays, Nişabur ve Serahs'ı fethettikten sonra Merv üzerine yürümüştür. Son Sasani hükümdarı III. Yazdegird, Ceyhun nehrini geçerek İslam ordusunun takibinden kurtulmaya çalışmıştır (Özaydın, 2002: 240).

III. Yazdegird, Ceyhun nehrinin doğusuna geçtikten sonra buradaki Türklerle sığınmıştır. Hz. Ömer, Yazdegird'in bölgeden elde edeceği yardımcı birliklerle yeniden güçlenmesine imkân vermemek için, 643 yılında Ahnef b. Kays komutasında bölgeye bir askerî birlik göndermiştir. Araplarla mücadele

⁵ Bizans imparatoru Mavrikios, bu esir Türklerle alınlarındaki haç işareti taşımalarının sebebini sorunca, onlar bunun ölümcül bir salgın sırasında bazı Hıristiyanların teşvikiyle annelerinin yaptığı bir şey olduğunu söylemişlerdir (Günay ve Güngör, 1997: 145-146). II. Hüsrev'in esir aldığı Türkler arasında çok sayıda alında haç işareti olan kimse bulunması, bu dönemde Nestûrî Hıristiyanlarının Türkistan'da, Türkler arasında çok etkin bir şekilde faaliyet gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Esasen alında haç işareti olan Türkler çoğunlukla Hıristiyan değillerdi. Türkistan toprakları üzerinde faaliyet gösteren Nestûrî din adamları genellikle hekim olduklarından dolayı; yeni doğan çocukları tedavi ettikten sonra onların sağlıklı büyümeleri amacıyla alınlarına haç işareti koymaları için annelerini ikna etmekteydiler (Altungök, 2014: 62).

edemeyeceğini anlayan Yezdegird, Batı Göktürk kağanı Tulu'dan askerî yardım talebinde bulunmuştur (Koyuncu, 2002: 337; Togan, 1981: 55).

Batı Göktürkleri hızla gelişen İslam orduları akınlarının kendileri için de tehlike oluşturması üzerine, Yezdegird ile askerî ittifak yaparak Müslüman Araplara karşı bir cephe oluşturmaya çalışmışlardır. Böylelikle Fergana ve Soğd halkından destek alan Yezdegird, Ceyhun nehrini aşarak batı istikametinde Belh'e doğru ilerlemiştir. Yezdegird'in komuta ettiği Sasani ordusu Türkler, Ferganalılar ve Soğdlardan oluşmaktaydı. Bu Sasani ordusu 644'de Müslüman Araplar ile Belh civarında karşılaşmıştır. Yezdegird'in Türk birlikleriyle üzerine geldiğini öğrenen Ahnef b. Kays, Basra ve Kufeli birliklerini dağa doğru çekerek, önüne Merv nehrini almakla kendisini müdafaa edebilmiştir. Bu karşılaşmada gerek İslam ordusu komutanı Ahnef b. Kays'ın savaşmak istemeyip ordusunu müdafaa düzeninde tutması, gerekse Türk illerinde Çin tehlikesinin baş göstermesi nedeniyle iki ordu arasında bir savaş meydana gelmemiştir (Aycan, 2002: 318; Koyuncu, 2002: 337).

Savaşın uzun sürebileceğinden endişelenen Türk Hakanı, Müslüman Araplarla savaşmanın kendi yararına olmayacağına karar vererek Belh'e doğru geri çekilmiştir. Böylelikle yalnız kalan Yezdegird, Müslüman Araplara karşı koyamayacağını anlamış ve ülkesine veda ederek Belh'e, oradan da Fergana'ya gitmiştir. Ahnef b. Kays ise yerli halkla anlaşma yaparak durumu halifeye bildirmiştir. Müslüman Araplar, Ahnef b. Kays'ın bu bölgedeki toprakları ele geçirmesiyle ilk defa Türklerle karşı karşıya gelerek onları yakından tanıma imkânı bulmuşlardır (Koyuncu, 2002: 337).

Türklerin Sasanilere son desteği III. Yezdegird'in oğlu Firuz'a olmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra başlayan kargaşa Türkistan'daki fetihleri de etkilemiştir. Toharistan Yabgusu bu durumdan istifade ederek fethedilen topraklarının büyük kısmını geri almış, Müslüman Araplar Horasan'dan çıkartılmıştır. Bu arada Toharistan Yabgusu, daha önce kendisine sığınmış olan III. Yezdegird'in oğlu Firuz'u İran Şahı ilan etmiştir (Aycan, 2002: 318).

Sonuç ve Tartışma

Eski çağlardan itibaren farklı etnik grupların yabancı ordularda asker olarak yer aldıkları görülmektedir. Ancak Türkler tarihte çok farklı yabancı ordularda asker veya subay olarak görülmektedirler. Tarihleri boyunca kuzey ve kuzeydoğularından Türk kavim ve devletleriyle çevrilmiş olan Sasaniler, askerî alanda onlardan etkilenecek yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalmışlardır. Atlı bozkır kültürüne mensup olan çeşitli Türk kavimlerinin değişik dönemlerde Sasani ordularında asker ve komutan olarak yer aldıkları görülmektedir. Bu durum göçer-yerleşik münasebetlerinin doğal bir sonucu olarak, yani ganimet elde etmek isteyen göçerler ve onların savaşçı vasıflarını parayla satın alıp kullanmaya çalışan yerleşik kültür modeliyle izah edilmiştir. Ancak tarihî olayların gelişiminde görüldüğü gibi bu izah bütün münasebetleri açıklamada yetersiz kalmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilere göre, muhtelif Türk kavim ve devletleri ganimet veya haraç elde etmenin yanı sıra; iki devlet arasındaki askerî ittifak, himaye altına alınmış bir devlete askerî destek vermek, Sasanilere bağlı bir bölgede meskûn olmak, devlet ve yurt sahibi olunamadığı için ücretli askerlik yapmak, savaş esiri veya iç mücadelelerden kaçarak sığınmacı olmak gibi birbirinden çok farklı sebeplerle Sasani ordusunda yer almışlardır.

Kafkasya Hunlarının ittifak talebi üzerine Sasani ordusuna destek verdikleri ve yağma akınlarına katıldıkları görülmektedir. Kuşan ve Akhunlar ittifak sonucunda veya savaş esiri olarak Sasani ordusunda yer almışlardır. Sabirler ise dağınık boylar halinde hem ittifak, hem de ücretli askerler olarak görülmektedirler. Eftalitler Sasanileri hâkimiyetleri altına alarak vergiye bağlamışlar, zaman zaman askerî destek vererek Sasani tahtına kimin geçeceğini belirlemişler, onların Bizans topraklarını yağmaladıkları seferlerine katılmışlardır. Eftalilere mensup Türkler devletlerinin yıkılması üzerine savaş esiri olarak da Sasani ordusunda görülmektedirler. Avarlar ile Sasaniler arasında askerî ittifak kurularak iki ordu ortak kuşatma harekâtı düzenlemiştir. Göktürkler ittifak ve siyasi evlilikler sayesinde Sasani ordusunda etkili olmuşlardır. Ayrıca ücretli askerlik ve savaş esiri olmanın yanı sıra sığınma olaylarına dair izler de görülmektedir. Batı Göktürkleri ve onlara bağlı yabguluklara mensup Türkler, Arap işgali döneminde Sasanilerden gelen talep üzerine askerî ittifak kurmuşlardır. Sasani ordusunda yer alan bazı Türklerin ise hangi Türk kavmine veya devletine mensup oldukları, ne sebeple Sasani ordusuna katıldıkları bilgi eksikliği sebebiyle anlaşılamamaktadır.

Bu şartlar altında Türkler, Sasanileri askerî açıdan etkilemişler, onların iç ve dış meselelerinde, pek çok tarihî olayın gelişiminde belirleyici olmuşlardır. Özellikle Sasani taht kavgalarında, Sasani-Roma, Bizans mücadelelerinde, Ermeni ve Rum sınırlarındaki olaylarda etkili olmuşlardır. Türkler Sasani ordusunda Anadolu'ya seferler düzenlemişler, Konstantinopolis (İstanbul) kuşatmasına katılmışlar, Yemen'e giderek orada kalmışlar ve bu arada Araplarla ilk temaslarda bulunmuşlardır. Ayrıca İran'da ortaya çıkan Mazdek inancı gibi bazı akımların bertaraf edilmesinde de önemli rol oynamışlardır. Son Sasani hükümdarı Müslüman Araplara karşı Türklerden askerî yardım istemek zorunda kalmıştır.

Kaynakça

Abû'l-Farac, G. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi, I.* (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Agathias (1975). *Agathias The Histories.* (Translated With an Introduction and Short Explanatory Notes By Joseph D. Frendo). Berlin-New York: Walter De Gruyter.

Akbulut, D.A. (2002). Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 831-844.

Altungök, A. (2007). *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.

_____, (2014). Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestûrî Hıristiyanlarının Rolü. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9 (2), 45-67.

Ammianus Marcellinus (1935). *Ammianus Marcellinus*, I. (With an English Translation by John C. Rolfe). London: Harvard University Press.

Aycan, İ. (2002). Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 317-323.

Babayar, G. (2002). Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 107-117.

Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baştav, Ş. (1995). Sabir Türkleri. *Bellekten*, V (17-18), 53-99.

Dostiyev, T. (2002). Kafkasya'da Hunlar. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca). *Türkler*, 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 921-927.

El-Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr (1988). *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*. (Çev.: Ramazan Şeşen), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Elisæus (1987). *The History of Vartan*. (Translated From The Armenian by C.F. Neumann). London: Darf Publishers Limited.

Firdausi (1923). *The Shahname of Firdausi*, VIII. (Done into English by A.G. Warner and E. Warner). London: Kegan Paul, Trench, Trubner&Co.

Golden, P.B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev.: Osman Karatay). Ankara: Karam Yayınları.

Grousset, R. (1993). *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Günay, Ü. ve Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.

İbnü'l-Esîr (1985). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, I. (Çev.: Ahmet Ağırakça vd.). İstanbul: Bahar Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kalankatlı Moses (2006). *Alban Tarihi*. (Çev.: Dr. Yusuf Gedikli). İstanbul: Selenge Yayınları.

Konukçu, E. (1973). *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Koyuncu, M. (2002). Türkler ve İslâm Dünyası. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 336-351.

Malalas (1986). *The Chronicle of John Malalas*. (A Translation by Elizabeth Jeffreys-et al.). Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies.

Mesudî (2011). *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Arapçadan Çeviri ve Notlar D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Naskali, E. (2009). Sâsâniler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36, 174-176.

Nizâmü'l-mülk (1999). *Siyâset-Nâme*. (Haz.: Prof.Dr. Mehmet Altay Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özaydın, A. (2002). Türklerin İslâmiyeti Kabulü. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 239-262.

Procopius (1914). *History of The Wars*, I. (With an English Translation By H.B. Dewling). London: William Heinemann.

Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi-Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (Çev.: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Salman, H. (2012). Tohâristan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41, 214-215.

Sivrioğlu, U.T. (2013). Sâsânilerde Askerî Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri. *Turkish Studies*, 8 (5), 675-703.

Stylite (1882). *The Chronicle of Joshua The Stylite*. (With a translation into English and Notes by W. Wright). Cambridge: At The University Press.

Şeşen, R. (1969). Eski Arablar'a Göre Türkler. *Türkiyat Mecmuası*, XV, 11-36.

Taberî (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III. (Çev.: Zâkir Kadirî Ugan ve Ahmet Temir). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Taşağı, A. (2002). Göktürkler. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 15-48.

Tezcan, M. (2007). V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, 183-202.

Togan, A.Z.V. (1981). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Yıldız, H.D. (2011). *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Yücel, M.U. (2002). Hazar Hakanlığı. (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 445-463.